

HÁROM VOLGAI KIPCSAK ETIMOLÓGIA

Róna-Tas András

A volgai népek bonyolult etnogenetikai folyamatait jól tükrözik e népek nyelveinek kapcsolatai. Különösen bonyolult a volgai kipcsak /VK/ vagyis a baskír és a kazáni tatár valamint a csuvas nyelv viszonya. Területükön a XIV. század előtt egy igen jelentős nép, a volgai bolgár /VB/ élt, s máig nem jutott nyugvópontra a három volgai török nép és a volgai bolgárok történeti viszonya körül folyó vita. Az kétségtelen, hogy a volgai bolgárok nyelvéhez a csuvas áll a legközelebb, a volgai bolgárok is egy csuvasos típusú nyelvet beszéltek, míg a kazáni tatárok és a baskírok ma egy kipcsak típusú nyelvcsoporthoz tartoznak. Ebből azonban helytelen volna azt a túlzottan leegyszerűsített következtetést levonni, hogy a mai csuvasok a volgai bolgárok utódai, a volgai kipcsakok pedig teljes egészükben a XIII. század után, az Arany Horda ideje alatt költöztek mai lakóhelyükre, s kapcsolatuk csak itt és csak ekkor kezdődött. Ellentmond ennek nemcsak a baskírokról szóló történeti források többsége, hanem sok más tény is.

Ha a volgai kipcsak nyelveket vizsgáljuk, ezek története is tükrözi a lezajlott bonyolult etnogenetikai folyamatokat. Az alábbiakban a VK vallási terminológia három szavát vesszük vizsgálat alá. A volgai kipcsak nyelvek vallási terminusainak többsége arab-perzsa eredetű. Egy részük azonban török, s ezek különösen értékesek néptörténeti szempontból.

Tat: *izge* 'svjaščennyj, svjatoj, blagoj, dobryj, blagočestvyj, asket, svjatoša', bask: *izge* 'svjatoj, svjaščennyj, blagočestvyj, početnyj, dobryj, horošyj'.

A szó egyértelműen 'szent, jó' jelentésű, és a VK hang-

történet figyelembevételével egy korábbi **ezgi* alakot rekonstruálhatunk. Ez a forma valóban kimutatható, és pedig a kazakból, ahová a volgai kipcsak nyelvekből került sok más szóval együtt. A mai anatóliai török nyelvjárások között feljegyzett *ezgü* 'jó' szó minden valószínűség szerint bevándorolt etnikum nyelvéből való.¹

Már RADLOV felfigyelt erre a szóra, s helyesen kötötte össze a régi török *edgü* 'jó' szóval. Szerinte a tatár és a kazak adat: "...durch die Schriftsprache erhaltene und der dschagataischen Orthographie nach gelesene Uigurische Wort *ätkü* /helyesen: *edgü*".²

Vele szemben RÄSÄNEN³ POPPE véleményét fogadta el: "...z-Formen aus irgendwelchem z-Dialekt". Jelenleg két olyan török nyelv van, amelyben a régi török -d- helyén z van, ez a hakasz és a sárga uigur, történeti és földrajzi okokból nem jöhet itt szóba egyik sem.

A régi török *edgü* szabályos kipcsak alakja is megvan a VK nyelvekben vö. tat: *igelek*, bask: *igelek* 'jó'. Ezek egy *edgülik* > *eygülik* > *igelek* fejlődésen mentek át, s tövük az **eygi* > **ige* lenne a szabályos és várható alak.

A török irodalmi nyelvek valóban nagy szerepet játszottak a volgai török népek életében. A keleti török irodalmi nyelvek három fázisa a kharakhanida, a khvárezmi és a csagatáj közül a második és a harmadik kimutatható a Volga vidékén, ahol hamarosan a helyi beszélt nyelv hatása alá kerülnek, és kialakulnak helyi változataik, melyeket azután nem jelentéktelen oszmán-török hatás is ér. A keleti török irodalmi nyelvekben valóban megtaláljuk a kérdéses alakot: Kásgari: *eđgü*, Kutadgu Bilig: *eđgü*, Yugnaki: *eđgü*, Rabyuzi: *eđgü*, *ezgü*, Nähčul al-Faradis: *eđgü*, Husrav és Širin: *eđgü*, tefszir: *eđgü*, *ezgü*, *eygü*, At-tuhfat: *eđgü*, Ibn Muhanna: *eđgü* /turkomán/, *eygü* /'a mi országunkban'/, csagatáj: *edgü* *eđgü*, *ezgü*, Qisay Yusuf: *eđgü*, *eygü*. Látjuk tehát, hogy az irodalmi átvétel lehetősége kétségtelenül megvolt.

A szó azonban előfordul a csuvasban is. A mai csuvasban *ira* 'jó szellem; jó' jelentésű szóval találkozunk, melyet JEGO-ROV helyesen kapcsolt össze az ótörök *edgü* szóval⁴. A csuvas *-r-* egy *-z-n* keresztül alakult ki /vö. *adaq* 'láb' csuvas *ural*, a *-g-* szabályosan kiesett, s a mai alak egy korábbi **irǝ* < **ezgi* alakon keresztül jött létre az eredeti *edgü*-ből.

A VK **ezgi* tehát egyaránt lehet irodalmi átvétel és kölcsönzés a volgai bolgárból. Nézzünk meg most két más, szintén a vallási terminológiához tartozó szót.

Tat: *bǝti*, tatnyj.: *bǝtü* 'amulet, talisman', tatPaasonen: *bǝtü* 'Geschriebenes Gebet das am Hals getragen wird', bask: *beteǰ* 'amulet, talisman'. A szó előfordul a csuvasban is: *pǝtü* /a virjalban nincs ő!/'amulet'. A csuvas szó a régi török *bitig* 'írás' szó megfelelője. Ez a csuvasban szabályosan a következőképpen alakult: *bitig* > **bitiy* > **bitiü* > *bǝteǰ* > *pǝtü* /ragozási töve *pǝteǰǝ*/. Mint látjuk a baskir jól megőrizte az utolsóelőtti csuvas formát. A jelentésfejlődés az 'írás' jelentésből az "amulet" jelentéssé jól megérthető PAASONEN adatából. Meg kell jegyeznünk, hogy egy tatár nyelvjárásban előfordul a *betek* 'talizmán' szó is, míg az 'írás' minden tatár nyelvjárásban *beteg*. A tatár adatok első szótagbeli labiális magánhangzója mindenképpen másodlagos⁵.

Tat: *tǝre* 'krest' tatnyj.: *tǝre tamga* 'rodinka', tatRadlov *tǝri* 'ikona, obraz', bask *tǝre* 'krest, ikona, obraz'. A szó végső fokon azonos a tatár *tǝnri* 'isten' szóval, amely a tatárban ősi örökség. E szóban azonban, ahogy a többi szóban is, az *-ŋ-* kiesését nem tudjuk magából a tatárból megmagyarázni. A csuvasban *turǝ* nyj. *turǝ* alakot találunk. Ez egy korábbi **turi* < **teǰri* < **tegrǝ* alakra megy vissza. A tatár a **teǰri* formát vette át és a RADLOVnál jelzett hosszú *ǝ* az *eǰ*, esetleg még *eγ* hangkapcsolatból jött létre.

E két szó tehát bizonyosan a bolgár-törökből került át a VK nyelvekbe s ezért nagy valószínűséggel hozzájuk kapcsolhatjuk a tatár *izge* szót is.

Ami az átvétel kronológiáját illeti, annyit mondhatunk, hogy a $z < r$ hangváltozás az orosz források tanúsága szerint a XIII. század elején már lejátszott, és ezt mutatják egyértelműen a XIII. század végétől a volgai bolgár feliratok is. Az átvételnek tehát a XII. század vége, vagyis még a mongol kor előtt le kellett zajlania. Mivel a magyar nyelv honfoglaláskor előtti jövevényszavaiban - legalábbis bizonyos hangtani helyzetben - már megjelenik a $-z-$ /vö. *túszok*, *búza*/ a fenti szavak átvételének elvileg a IX. és a XIII. század között kellett megtörténnie. Ez az időszak a volgai bolgár birodalom fénykora. A bolgár-török—kipcsak érintkezés tehát a középső Volga vidékén nem a mongol kor után kezdődött.

J E G Y Z E T E K

- ¹ *Ezgi 'iyi' Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V*, Ankara 1972, p. 1829.
- ² *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, StPbg 1893 I, 1543
- ³ *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkensprachen*, Helsinki 1969, p. 36. Itt utalás POPPE UJb 6, p. 95-re.
- ⁴ *Etimologičeskij slovar' šuvašskogo jazyka*, Čeboksary 1964, p. 344.
- ⁵ Az első szótag labiális magánhangzójának két magyarázata lehetséges. Van az oszmántörökben egy *bütek* 'little idol' szó /REDHOUSE/, ami a perzsa eredetű *büt* kicsinyítőképzős alakja / ez utóbbiról ld. G. DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I*, 1965, pp. 261-262/. Ha ezzel a szóval lenne kapcsolatban a tatár *böti* *bötu* akkor a szóvégi *-k* eltűnését csak bolgár-török közvetítéssel lehetne magyarázni. Ez azonban kevésbé valószínű, ugyanis a *-k* zöngésedése a bolgár-törökben igen korai. Nem lehetetlen azonban, hogy a törökségben is eléggé elterjedt alapszó, a *büt* hatása erősíthette a labialiációt, ami azonban a szókezdő *b-* hatására is létrejöhetett. A PAASONEN féle adat és a baskír megfelelő kétségtelenné teszi a tatár *-ö-s* és *-e-s* alakok összetartozását. Ugyanakkor az a tény, hogy a csuvas megfelelőben a virjalban nincs labiális redukált, kizárja egy etimológikus labiális hang meglétét az első szótagban.

THREE VOLGA KIPCHAK ETIMOLOGIES

by

András Róna-Tas

The complicated interrelationship between the Volga Kipchak /Kazan Tatar and Bashkir/ languages on the one side and the Chuvash on the other is reflected in their respective vocabulary. In the paper the origins of three Volga Kipchak words pertaining to the religious terminology are dealt with: Tat., Bashk. *izge* 'saint', Tat. *bätü, bötü, bötü*, Bashk. *beteü* 'amulet' and Tat. Bashk. *täre* 'cross, icon'. All the three were borrowed from Volga Bulgarian and the first surely before the development /-d-/> -z->-r-, i.e. before the 13th century. This points to the fact that the Volga Bulgarians were in contact with Kipchak tribes prior to their migration to the Middle Volga region.